

När förebråelser förebrås: Bör Improperierna sjungas i Svenska kyrkan på långfredagen?

Mattias Lundberg ger här sin syn på improperierna. Lundberg menar att en tolkning där Improperierna utpekar det judiska folket som anstiftare för Jesu död inte kan beläggas historiskt men att vissa protestantiska debattörer och författare – först reformerta, senare vissa lutherska – har sökt etablera tanken på en sådan tolkningstradition.

Under de senare åren har inför påsktiden ofta införts debattinlägg om att de så kallade Improperierna – de botgörande förebråelserna ur den liturgiska hyllningen av korset, baserade på Mika 6:3 – inte bör sjungas i kyrkans långfredagsgudstjänst. En tolkning påstås enligt vissa debattörer nämligen vara möjlig där det judiska folket utpekas som anstiftare till Jesu död. Tolkningen kan för en modern läsare framstå som svårbegriplig, eftersom det enligt en historisk-kritisk bibelsyn inte finns någon åtskillnad mellan det judiska hos Jesus och lärjungarna i förhållande till överstepräster, kungen av Judéen och Judéens befolkning i stort. Men argumentet är inte heller att denna tolkning skulle vara rimlig eller naturlig idag, utan att den ska ha gjorts historiskt – ja rent av att den ska ha varit den förhärskande tolkningen under Improperiernas långa historia. Ett sådant påstående bör prövas mot den omfattande forskning som under de senaste decennierna bedrivits rörande Improperierna, deras ursprung och verkningshistoria.

Hur har Improperierna förstås historiskt?

Armin Karims doktorsavhandling från 2014 är den mest uppdaterade och djupgående utredningen av Improperiernas uppkomst och tolkningshistoria under medeltiden. Han lyckas spåra ursprunget i västkyrkan till frankiska tiden, närmare bestämt till klosterkyrkan i Saint-Denis under

Ludvig den frommes och Karl den skalliges regeringsperioder. Detta har länge anats i källforskning på området, men de tydliga belägg Karim drar fram blir sista spiken i kistan för två tentativa hypoteser från den uppslagsrike musikforskaren Eric Werner: (i) att de västliga Improperierna skulle ha bysantinskt ursprung, samt (ii) att de skulle vara en parafras på Dayennu i den judiska Seder-ritualen. Dessa bägge idéer har länge kritiserats som grundlösa, men hos Karim, Michael D. Brocke och andra moderna forskare tillbakavisas de definitivt. Ett resulterande problem är att termen "improperia" kommit att slarvigt användas även för bysantinska och senare östkyrkliga texter med liknande topoi, men med helt annat ursprung. Werner var på sin tid en inflytelserik jämförande liturgi- och musikhistoriker och vissa av hans hypoteser har faktiskt kunnat beläggas – så dock alltså inte hans spekulativa idéer om Improperiernas ursprung och tillkomst. Däremot är dessa idéer en förutsättning för den anti-judiska tolkning av improperietexten som protestantiska teologer försökt påvisa som möjlig sedan 1980-talet, varom mera nedan.

Karim kan visa hur Improperierna växer fram i en kontext utan religionskontroverser (som de mellan judar och olika sorters kristna under fornkyrklig tid). Vid både Ludvigs och Karls hov var judiska bekännare ett naturligt och accepterat inslag, och i ett brev från Karl själv, daterat

år 876, beskriver han hur han i samtal med Barcelonas provins företrädare av "Judah, hebréen, vår fidelis [”förtrogne”, alt. ”trogne”]. I inträngande studier av frankiska liturgikommmentarer, predikningar, homilier, m.m. kan forskare trots att man söker det aktivt inte finna någonting som tyder på en tolkning där judarna utpekas som ansvariga för Jesu död. Karim sammanfattar: "Popule meus-verserna kan inte under den tidiga medeltiden kallas anti-judiska; deras primära innebörd fokuserade alltid först på Kristi identitet och i andra hand på identiteten hos det kristna folket." (2014, s. 276).

Avsaknaden av ett "dem": "Förbarma dig över oss"

Att ingen anti-judisk tolkning av Improperierna kunnat beläggas under medeltiden är i sig föga förvånande när man beaktar det faktum att varje förebråelse följs av det så kallade Trishagion ("Helige Herre Gud / Helige starke Gud / Helige odödlige") med sitt avslutande "förbarma dig över oss". Vilka är då detta "oss" (första person plural) i den botgöringsakt långfredagens korshyllning utgjorde? Jo, rimligen bör det röra sig om envar som deltar och sjunger detta, det finns inte något dramatiskt rollövertagande här. Eftersom inga andra referenser än "Gud" (subjekt) och "oss" (objekt) förekommer i verserna har det helt enkelt inte varit grammatiskt möjligt att peka på andra eller tredje person ("ni" eller

”dem”). Karim sammanfattar detta så: ”Såsom ovanstående analys har visat, skulle det ha varit formligen omöjligt för Popule meus Sonus att kunna bidra till, eller uppmuntra några sådana känslor [anklagande av tredje part], beroende på dess placering i ritualens narrativ.” (2014, s. 171). Även Nils Holger Petersen har pekat på att ingen annan tolkning är möjlig sett till det rituella sammanhanget: ”Det sätt på vilket de församlade besvarar frågorna från den korsfäste Kristus i Improperierna hänvisar till skulden hos alla kristna, då de besvarar förebråelserna mot ”Popule meus” [”Mitt folk”] med ”förbarma dig över oss”. (2015, s. 653).

Till skillnad från Improperierna har dessvärre evangeliernas narrativ, inte minst Johannesevangeliet, flera explicita utpekanden av judarna som skyldiga för Jesu död (Joh. 18-19). Poorthuis m.fl. har därför betonat att Improperierna utgör ett bålverk mot tolkningar som inte involverar den kristne botgöraren som ansvarig för människans synd mot Gud och hans son: ”Vi har sett att långfredagens Improperier inte är anti-judiska, vilket är lyckosamt om man beaktar de ofta anti-judiska texter som föregår dem [däribland evangeliernas passionshistoria], ”Just denna identifikation [de skyldiga som ”oss”] avskärmar Improperierna från anti-Judaism”. (1991, s. 24).

Att ”oss” i Improperierna rör sig om den kristna kyrkan har därtill ofta betonats i medeltida liturgiska kommentarstexter och instruktioner, som exempelvis i den monastiska *Regularis concordia*, troligen författat vid tiden för Winchesterkonsiliet på 970-talet. Här beskrivs hur två diakoner ikläder sig Jesus-rollen (i ”mitt folk”-verserna), medan två subdiakoner och kören ikläder sig rollen som kyrkan som helhet, alltså här representerande även sin tids prästerskap (1953, ss. 42-43). Detta utesluter helt tanken på att judiska bekännare skulle infogas i den grupp som ska göra bot och hylla korset.

Hur har då, trots avsaknad av historiska belägg, föreställningen om Improperiernas anti-judiska tolkningshistoria uppstått? Det visar sig vara en högst modern och högst protestantisk historia. En av dess förutsättningar är för det första att man

”Det visar sig vara en högst modern och högst protestantisk historia”

fortsatt kultivera Werners två ovan nämnda, men sedan länge tillbakavisade, hypoteser från 1950-talet. Men föreställningen vilar också på andra premisser.

Senantikens fornkyrkliga tid var beklagligen en period då många starkt antijudiska texter tillkom (hos Ambrosius, Augustinus m.fl.). En påskhomilia, ”Peri pascha”, av Melito, biskop av Sardes (död c. 180), är ett exempel på detta, med en uttalad gudsmordsanklagelse mot judiska bekännare i samtiden (kontexten är en situation av maktkamp mellan de olika judeo-kristna religionsriktningarna i Sardes, hundrafemtio år före kristendomens konsolidering under Konstantins tid, och mer än ett halvt millenium före de äldsta beläggen för Improperierna). Denna text antyds genom citat och referenser i patristiska och andra senantika källor, men är frånvarande under medeltiden, och återfanns först under 1900-talet, vid utgrävningar i Egypten. Det har funnits spekulationer om att Melitos text, och liknande texter, varit i omlopp under europeisk medeltid, men källbelägg som tyder på detta saknas. Det oundersökta antagandet om dess spridning – kanske en vilja att liksom Werner se perenna, sammanhållna traditioner – är en viktig delförklaring till att man kunnat föreställa sig att en antijudisk tolkning

av Improperierna kunde ha förekommit, trots att dess själva textinnehåll och struktur motsäger tolkningen. Även så skickliga teologer som Jesper Svartvik har faktiskt vid tillfälle gjort detta antagande: ”Melitos homilia måste ses som det första exemplet på den framväxande traditionen med Improperier”. (2012, s. 262). Svartvik tar här alltså ännu 2012 Werners hypotes om östligt ursprung för Improperierna för given. Till Svartviks försvar ska sägas att detta skrevs innan Karims avhandling publicerats. Men redan långt dessförinnan hade Louis Brou, Michel Huglo och andra visat att man i kontexten för den galliska liturgin inte kunnat ha någon kännedom om Melitos ”Peri pascha” (återkompilet på 1930-talet) och Michael D. Brocke hade visat att judiska Seder-måltiden inte, som Werner trodde, har någon koppling till Improperierna: ”Det finns inga belägg för någon sådan direkt härledning och sådant beroende i kristna improperier, och långt mindre sannolikhet för direkt samband mellan specifika judiska och kristna texter.” (1977, s. 44).

De kristnas identifikation

Frågan huruvida de kristnas identifikation med ”oss” i Improperierna kan tolkas ersättningsteologiskt lämnar vi därhän, då detta är ett långt större problemkomplex i kristen tradition – hela Psaltaren, profettexterna m.fl. bibelböcker har vävts in i kristna omtolkningar. Generellt kan väl sägas att triumfalistiska ersättningstendenser (”Bereden väg för Herren”, ”Fröjda dig, du dotter Sion”, ”Det folk som vandrar i mörkret ska se ett stor ljus”, mässans ”Helig” o.s.v.) är långt mer etiskt känsliga än när kristenheten identifierar sig med judarna i botgöringssammanhang, som hypotetiskt (inte historiskt) kunde ha varit fallet i Improperierna.

Även under hög- och senmedeltiden frodades antijudisk propaganda bland kristna, antingen i form av triumfalistisk ersättningsteologi – i allegorisk konst ofta representerad av att synagogan (en kvinna stående till höger) tvingas överlämna sin krona

Jesus inför Pilatus

till kyrkan (en kvinna stående till vänster) – eller i form av konspirationsteorier, om judiska barnaröv eller stöld av såväl mänskligt blod som den konsekrerade hostian. Dessa ohyggliga idéer har dessvärre visat sig seglivade och har väckts till liv både i 1900-talets totalitära stater, i islamistiska och högerextrema rörelser och i en mer allmän flora av paranoida konspirationsteorier.

Ingen av dessa exempel på anti-judiska föreställningar har historiskt varit kopplade till Improperier. Ibland har i den moderna debatten generellt påståtts att antisemitiska stämningar piskats upp av långfredagens passionshistoria och predikningar. Inget tyder på att debattörerna heller här gått till den historiska forskning som

i hennes omfattande och noggranna studier av denna form av medeltida antisemitism.

Marcel Poorthuis, teologiprofessor i Tilburg, och en ledande auktoritet inom religionsdialog mellan de abrahamitiska religionerna, har behandlat Improperierna även från systematisk-teologiska perspektiv. Även han kommer fram till att det tidiga infogandet av Trishagion med ”förbarma dig över oss” i slutet av varje vers omöjliggör tolkningen att detta ”oss” skulle röra en tredje person pluralis bortom de som deltar i korsadorationen. Poorthuis har också utrett historien hur den moderna anti-judaiska tolkningsmöjligheten uppstått och spridits. I en intressant undersökning visar han att vissa re-

”Ingen av dessa exempel på anti-judiska föreställningar har historiskt varit kopplade till Improperierna”

systematiskt kartlagt och analyserat dessa tillfällen. Det huvudsakligen i tysk medeltida kontext förekommande fenomenet har utretts i alla sina förfärande detaljer av Miri Rubin, professor i historia vid Queen Mary University, London. Det rör sig här inte om deicid-anklagelsen inspirerad av evangelierna, utan om nämnda konspirationsteori om judiska blodstölder och skadande av hostian. Improperierna nämns inte av Rubin

formerta teologer sedan 1970-talet försökt lansera den anti-judiska tolkningen och tillskriva den till katolska motparter i internationell religionsdialog. I en kamp för religiös legitimitet i Nederländerna såddes alltså split mellan de olika kristna riktningarna: ”Genom att hänskjuta kyrkofäderna och medeltiden till Romersk Katolicism kunde en protestantisk strävan mot en ”renad” religiös tradition tyckas ha uppnåtts.” (2004, s. 493).

Trots att judiska företrädare i nederländsk religionsdialog kände sig nödda att deklamera att de inte alls fann Improperierna antijudiska och att de inte uppfattat att någon katolsk tradition implicerat detta, så kom den nylanserade tolkningen i svang.

På samma sätt som i Nederländerna har också i Sverige den antijudiska tolkningen presenterats som förment ”katolsk” för judiska bekännare i religionsdialogsammanhang. Rabbi Ute Steyer, i Stockholms judiska församling har tydligen fått den presenterad för sig under ett nyligen avslutat religionsdialogsmöte i Uppsala: ”För mig som aldrig hade läst texten förr kom det som en chock. Dess betydelse var och är solklar: judar förrådde Jesus, judar dödade Jesus.” Texten är ju Mika 6:3, som ju ingår i Tanakh, så nog har Rabbi Steyer läst den förr (om än inte med den tolkningen). Men att den antijudiska tolkningen presenterats inom ramen för inomkyrkliga strider och religionsdialogens diplomati är djupt olustigt. En generös tolkning av förloppet vore att Centrum för religionsdialog i Stockholms stift, som onlinepublicerat Steyers reaktion på nätverkets egen tolkning, inte har tagit del av den historiska forskningen, och alltså själva tror att Improperierna har en tolkningshistoria av detta slag. Skadan mellan de tre religiösa grupperna (protestanter, judar och katoliker) är även i så fall redan skedd, men det finns naturligtvis hopp att berörda opinionsbildare sätter sig in i vad vi faktiskt kan veta om Improperiernas tolkningshistoria, och inte tillskriver andra kristna någon tolkning som har tänkts fram av dem själva.

Antiestetiska och antirituella premisser

En detalj som förvånar i debatten om Improperiernas vara eller icke vara är en starkt uttalad estetisk aspekt. Denna finns dels i de reformerta uttalanden som lanserat den anti-judiska tolkningen såsom påstått romerskt-katolskt tankegods, och även i Sverige hos bland annat Helene Egnell: ”Palestrinas tonsättning är

underbart vacker, och många har en stark relation till den – men med tanke på dess historia är det kanske en uppoffring vi bör göra som en del av vår kollektiva botgöring i fastan att avstå från den.” Vi har sett ovan att ”dess historia” nu inte är vad Egnell vid tillfället tydligen trodde, så detta kan lämnas därhän. Men vad har den estetiska dimensionen – avståndet från det sinnliga – i argumentet att göra? Den musikaliska sättningen ändrar väl inte textens halt som varande antingen acceptabel eller oacceptabel? Och varför Palestrinas Improperier, när turbakörerna i Bachs Passioner är långt mer graverande i sammanhanget?

Poorthuis har spårat även denna dimension tillbaka till debatterna i Nederländerna på 1970- och 80-talen. Efter andra Vatikankonciliet odlades i vissa läger ett starkt kritiskt, närmast avståndstagande förhållningssätt till kyrkomusik och kyrkosång, där gregoriansk sång och renässanspolyfoni blev de tydligaste måltavlorna. Detta fann en grogrund bland reformerta i samtal om och med företrädare för övriga grenas av Västkyrkan. Ytterst hänger det samman med en biblicism och ett försök till ”renande” av kristendomen från det medeltida arvet. Ironiskt nog hamnar ju dock de protestantiska förespråkarna i detta försök att gå åter till fornkristen tid mitt i de mest beklämmande antijudiska tolkningsmiljöerna – de som varit frånvarande i den medeltida förståelsen och bruket av Improperier.

Har Improperier avskaffats i Kyrkohandboken?

Ibland påstås felaktigt att Improperier avskaffats ur Svenska kyrkans gudstjänstordningar. En korsandakt, inklusive Improperier (lästa eller i Palestrinas flerköriga sättning) ingick i körutgåvan av 1986 års kyrkohandbok endast som valbar långfredagsgudstjänst, och dessförinnan till 1942 års Kyrkohandbok. 1986 stod texten också i altarutgåvan av handboken. Någon körutgåva har ännu inte tagits fram till 2017 års Kyrkohandbok, men i Kyrkokansliets information om

handboken kan vi 2019 läsa närmare om Improperier under ”Musiken i Påskens gudstjänster”: ”Om man har resurser för dubbelkör eller åtminstone en kvartett vid sidan av kören, kan Palestrinas klassiska tonsättning vara en möjlighet.”

Förutom den traditionella utformning som Karim spårat till frankisk tid (i biskop J.A. Eklunds översättning) finns sedan några år en improperieuppsättning där varje förebråelse är kopplad till löften och förbrytelser gentemot Gud och Kristus i Nya Testamentet. Denna finns utgiven på Wessmans förlag och är framtagen av Ulrika Fritzon, Karin Hedner och Anders Runeson.

Vi har sett att en tolkning där Improperier utpekar det judiska folket som anstiftare för Jesu död inte kan beläggas historiskt, men att vissa protestantiska debattörer och författare – först reformerta, senare vissa lutherska – har sökt etablera tanken på en sådan tolkningstradition. I vissa fall har detta säkerligen skett i all välmening, i samband med religionsdialog med olika kristna grupper och andra abrahamitiska bekvännare. I andra fall har det som Poorthuis visat handlat om att utpeka västkyrklig medeltida tradition som anti-judisk, med en tydlig udd riktad mot dagens romerska katoliker samt de anglikaner och lutheraner som idag firar korsgudstjänster. Förutom att vara historiskt felaktig, har denna debattstrategi alltså gjort stor skada i den globala religionsdialogen. När man flyttat fokus från evangeliernas narrativ i långfredagens liturgi, de som genom sin själva formulering kunnat styra tolkningar i anti-judisk riktning (vilket vi kan finna medeltida exempel på), har man i ”förebråelsen mot förebråelserna (Improperier)” förbisett eller medvetet bortsett från att Trishagions ”förbarma dig över oss” förlagt skulden till första person – den som deltar i liturgin.

MATTIAS LUNDBERG

Professor vid institutionen för musikvetenskap, Uppsala universitet

Litteratur

Brocke, Michael D. 1977. ”On the Jewish Origin of the ‘Improperia’”, *Immanuel* 7 (1977), ss. 44-51.

Egnell, Helene: ”Improperier – igen!” <https://blogg.svenskakyrkan.se/crd/2018/02/14/improperier-igen/>

Jullander, Sverker: ”Musiken i påskens gudstjänster” (på Kyrkohandbokens informationssidor): <https://www.svenskakyrkan.se/kyrkohandboken/musiken-i-pas-kens-gudstjanster>

Karim, Armin: ”My People, What have I done to You? The Good Friday Popule Meus Verses in Chant and Exegesis, c. 380-880, Diss. Case Western Reserve University, 2014.

Pedersen, Nils-Holger: Recension av Robert : Kendrick ”Singing Jeremiah: Music and Meaning in Holy Week”, *Music and Letters* 96:4 (2015), ss. 651-653.

Poorthuis, Marcel: ”The Improperia and Judaism”, *Questions Liturgiques* 72 (1991), ss. 1-24.

Poorthuis, Marcel: ”The Improperia on Trial: On a Recent Debate in the Netherlands between Jews, Protestants and Roman-Catholics”, *Religious Identity and the Problem of Historical Foundation*, red. Judith Frishman (Boston: Brill, 2004), ss. 471-94.

Regularis Concordia anglicae nationis monachorum sanctimonialiumque, red. och övers. Thomas Symons (London: Nelson, 1953).

Svartvik, Jesper: ”Rendering the Rendering of the Veil: What Difference Does It Make?”, *Making a Difference Essays on the Bible and Judaism in Honor of Tamara Cohn Eskenazi*, ed. David J.A. Clines, Kent Harold Richards och Jacob L. Wright (Sheffield: Phoenix Press) ss. 257-276.

Werner, Eric: *The Sacred Bridge* (New York: Columbia University Press, 1959).

Werner, Eric: *The Sacred Bridge vol. 2: The Interdependence of Liturgy and Music in Synagogue and Church during the First Millennium* (New York: Ktav, 1984).